

MINYA KÁROLY

Mit javított Arany

Az ember tragédiájában?

Madách Imre 1859. február 17-étől szinte titokban dolgozott a *Tragédián*, sem családtagjai, sem közeli barátai nem tudtak a készülő műről. 1860. március 26-án fejezte be a drámai költeményt, és mindenképpen ki akarta kérni mások véleményét.¹ Mindenekelőtt 1860-ban Szontagh Pálnak olvasta fel. Őt régi baráti szálak fűzték Madáchhoz, Alsósztrégova közelében élt, és rendszeresen találkoztak. Nyilvánvaló volt a felkérés. Azonban egy baráti vélemény elfogult lehet, így Szontagh azt javasolta, hogy Arany Jánosnak adja oda bírálatra a *Tragédiát*.² Erre 1861 tavaszán került sor. Madách Nógrád vármegye egyik követeként érkezett Pestre az április 6-án megnyílt országgyűlésre, és odaadta Aranynak a mű kéziratot példányát. Arany hozzálátott az olvasásához, de nem tetszett neki, néhány sor után a Faust utánérzésének gyanította. Mivel Goethe fő művének első magyar fordítása egy évvel korábban jelent meg, ezért jogos volt a gyanú. Így indokolta lépését: „...az egész négy sor mesteremberes önelégültsége is komikai színben tűnik fel. [...] Rám olyan hatást tett először, hogy félretettem a művet...” Kerényi Jámbor Pál, a Hiador néven publikáló papköltő beszélte rá Aranyt, hogy mégis folytassa az olvasást. Másodszor immár ceruzával a kezében olvasta végig, s a kézirat utolsó oldalára feljegyezte a dátumot: „9 3/8”, tehát 1861. szeptember 3. és 8. között.

Madách nyilván türelmetlenül várta idősebb költőtársa jelentkezését. Arany „Tisztelt Hazafi!” megszólítású, nevezetes levelét szeptember 12-én küldte el a következő szöveggel: „Az ember tragédiája úgy koncepciójában, mint kompozícióban igen jeles mű. Csak itt-ott a verselésben – meg a nyelvben találok némi nehézkességet, különösen a lírai részek nem eléggé zengők. De így is, amint van, egy kevés külsimítással irodalmunk legjelesb termékei közt foglalhat az helyet. Nem tudom mi szándéka van Kegyednek a kiadásra nézve: én óhajtanám ezt a Kisfaludy Társaság útján eszközölni, ami remélem, sikerülne is. Ha óhajtasom a Kegyed akaratjával találkozni, akkor sorról sorra kijelölném a helyeket, hol – semmi esetre sem lényeges – változtatást gondolnék célszerűnek; vagy belenyugvása esetén magam tennék rajta egy-két tollvonást, aztán bemutatnám a Társaságnak.”³

¹ KERÉNYI FERENC: Madách Imre. Pozsony, 2006. Kalligram, 171.

² MADÁCH IMRE *válogatott művei*. Budapest, 1989. Szépirodalmi Könyvkiadó, 373.

³ i. m. 375.

Madách nagyon örült az ajánlatnak, és válaszlevele igazolja, hogy mennyire bízott Aranyban: „...megjegyzésedet mintegy revisióul ne is küldd hozzám, valóban meg- szégyenítő az reám nézve, ki annyira megbízom benned, sőt megbíztam már akkor is, midőn csak híredet ismerém, hogy hidd el nekem, kedves barátom, ha az öreg isten szabómesteres kitörése művem további olvasásától végkép elriaszt, s te azt rosszálló ítéllettel visszaküldöd – már azóta melegegtem volna mellette, s Ádám utolsó álmát a purgatórium lángjai közt álmodta volna végig. – Átalan csak azt ne hidd, hogy mű- veimbe szerelmes vagyok. Túl vagyok a koron, melyben magát az ember nyomtatva szereti látni. – Igen, van nekem is hiúságom, nagyobb mint amaz – semmi közép- szerűt nem adni a világ elé. Ha írtam valamit, rendesen esztendeig rá sem néztem. Akkor elővehetém s megbírállhatám, mint idegen művet, láttam hibáit s vettem tűzre. *Az ember tragédiája* volt első, mely a próbaévet kiállván, azon meggyőződésre hozott, hogy a nekem jutott fejlődést elértem, most másnak kell ítélni – így hoztam azt hozzád.”⁴

Újra és újra felmerülő kérdés, hogy mit és mennyit javított Arany János a *Tragédián*. Természetesen az nem kérdés, hogy ki írta voltaképpen *Az ember tragédiáját*? Egyér- telműen Madách Imre.

Háy János a *Kik vagytok ti? Kötelező magyar irodalom* című könyvében így ír: „Alig jelenik meg a dráma, rögvest felüti a fejét az a vélekedés, hogy a művet valójában Aranynak köszönhetjük, akinek szerzőnk ellenőrzésre küldte. Ez a vélemény a két háború között tovább erősödött, s nem kisebb alkotók, mint Babits például, egyértelműen Arany érdemének tartja a mű életben maradását. Van ebben igazság, a dolog mégsem ennyire fekete-fehér, igen-nem. Arany 5718-szor javított ugyan a kéz- iraton, ám korrigálásainak mintegy háromnegyede csak helyesírási vagy nyelvkorsze- rűsítő jellegű.”⁵ Arany elsősorban a helyesírási hibákat javította. A Magyar Tudós Társaság 1832-ben adta ki első helyesírási szabályzatát, amelynek címe a következő volt: *Magyar helyesírás és szóragasztás fő szabályai*. (Észrevehető, hogy a határozott névelő még nem volt használatos, és a szakszavak hiánya is megmutatkozott. A szóragasztás a toldalékolást jelenthette többek között.) Amíg ez a szabályzat nem jelent meg, addig területenként eltérő volt a magyar helyesírás, az egységesítésére óriási szükség volt. Madách a családi hagyomány szerint már ötévesen, 1828-ban megtanult olvasni és írni, de nyilvánvalóan nem az 1832-es szabályok szerint. Arany János helyesírása el- lenben biztos volt, ezenkívül – mint közismert – élénken érdeklődött nyelvészeti, nyelvhelyességi kérdések iránt. Megesett, hogy a szavakon belül Madách nem kötötte össze a betűket, vagy nagyon kicsi volt a szóköz, ezeket Arany összekapcsolta, illetve szétválasztotta. Javította többek között az igék előtt álló igekötőket is, mindegyiket egybeírta. Az 1832-es szabályzat 31. pontja a következőképpen rendelkezett: „Az igék, midőn némely igehatározókkal [ti. igekötőkkel] öszszetétetnek, melyek: meg, föl, le, ki, be, minden kötjel nélkül kapcsoltnak; elválasztnak azonban, ha az igehatározó, az értelem úgy kívánván, hátra tétetik.” Ugyancsak kigyomláta Madách szövegéből a

⁴ i. m. 376.

⁵ HÁY JÁNOS: *Kik vagytok ti? Kötelező magyar irodalom*. Budapest, 2019. Európa Könyvkiadó, 158.

tömérdek, olvasást lassító, nehezítő aposztrófot. Ezzel a korszerűsítéssel magát a helyesírási szabályzatot is megelőzte Arany, ugyanis az 1877-i szabályzat egyszerűsítése az, hogy elhagyta a hiányjelet a következő esetekben: az és helyett használt 's esetben; a ragtalan birtokos esetben: a háznak a helyett a ház' teteje; a ragtalan tárgyesetben: ne hagyj magad'; a mássalhangzó előtt álló mutató névmások mellől: az ház, amaz kép helyett a' ház, ama' kép.

Arany János azonban nem gépiesen javított, tisztelte a költői szabadságot, s ha a versmérték azt kívánta, meghagyta Madách egyéni helyesírását, egyéni szóhasználatát. (Egyébként jelenleg érvényben lévő helyesírási szabályzatunk szerint a költői-írói szabadság megengedi, hogy például megszemélyesítés eszközeként vagy metaforikus, szimbolikus értelemben közneveket nagybetűsítsen az alkotó.)

Arany számos esetben köznyelvi alakra cserélte Madách tájnyelvi szavait. Például a trágyaturonyul szót. Az összetételi utótag töve a tur, ehhez kapcsolódik az elavult -ony képző (vö. mozd(ul) – mozdony, horog – horgony, úszik – uszony). Tehát trágyatúrul jelentése: trágyatúróként, trágyaféregként. Ehhez Arany a következő megjegyzést fűzte: „Trágyaturony, tudtomra ez van műszóul behozva a Mistkäfer értelmében, az akadémia szótárában azonban Trágyabogár áll.” A javítás végül a trágyaféregül lett a *Tragédia* következő részletében: „*De trágyaféregül tán jobb neked / Tenyészni kis körödnék lágy ölében, / S tudás nélkül elfogyni életeddel.*” A német Mistkäfer magyarul ganajtúró bogár, azonban Madách idejében ez az elnevezés még nem terjedt el. Madách így indokolja a szó használatát: „Ezen kívül úgy hiszem, a »De trágyadomb gyanánt« átirásodnál el fogadhatóbb a' »De jobb neked tán trágyaturonyul«. Kimagyarázom ezt is. A trágyaturony egy féreg, tehát szemléletesebb le alacsonyítás, mint a domb, mely kétség kívül nagyobb.” További szócserek: aztat – azt, silled – süllyed, fékötő – főkötő, guliba – viskó.

Aranynak nyelvhelyességi javításai is voltak. Magyarosabb fordulattal helyettesítette a germanizmusokat. Például: „El innen, engem illet e hely itt”. Helyette: „Odább! ez a hely itt az enyém!” A műben így szerepel: „Odább! ez a hely itten az enyém. / Veszélyben a hon, hogyha nem beszélek.” Újabb példa: „...ha egy kis vér futott...” Helyette: *ömölt*. A műben így szerepel: „Forróbb a vágy, ha egy kis vér ömölt (*A gladiátort ezalatt ellenfele kivégezte*).”

A germanizmus a németesség megjelenése a magyar nyelvben. Ezek lehetnek tükröfordítások, például jármű, gyufa. A kiejtésben ritkán ugyan, de még előfordul a német eredetű rövid á, például: akadémia, bagatell. És nem utolsósorban a német mintájú szavak, szókapcsolatok, amelyek ma már teljességgel elterjedtek: beképzelt (eingebildet), ki van zárva (ausgeschlossen). A német szenvedő szerkezetet is idesorolta a nyelvművelő szakirodalom, például: a vendégek jól ki lesznek szolgálva (die Gäste werden gut bedient). Ezek ma már elfogadhatóak a mai nyelvhasználatban. Arany javításai a német mintájú szókapcsolatok sorába tartozik, ma már aligha javítanánk.⁶ Ugyancsak nyelvhelyességi javítás a következő: „– Az a nem-e mindenütt rossz.” – írta Arany. Madách ugyanis rossz, illetve, a mai napig is élő tájnyelvi sorrendben használta

⁶ GRÉTSY LÁSZLÓ – KEMÉNY GÁBOR (szerk.): Nyelvművelő kézikönyvtár. Budapest, 2005. Tinta Könyvkiadó, 207.

az -e kérdőszócskát, nem az állítmányhoz, hanem a tagadószóhoz kapcsolta: „Nem-e borzongat...”; „Nem-é látjátok...” A műben így szerepel többek között: „Hah, szemtelen! nem szült-e az anyag, / Hol volt köröd, hol volt erőd előbb?” „Hallgasd csak, Ádám, óh, mondd, *érted-é* / E kis bohó szerelmes énekét?” Az -e kérdőszó közvetlenül az állítmányhoz kapcsolódik. Például: Itt van-e? Hűvös volt-e. Nem korai-e? Meg lehet-e már nézni a filmet a moziban? Gyakran előfordul napjainkban is még a regionális köznyelvben, elsősorban a szóbeli kommunikációban, hogy az igekötőhöz vagy a tagadószóhoz kapcsolják. Például: Az a kérdés, hogy nem-e kerestt engem ma is. Meg-e lehet már nézni a filmet a moziban? Mit tudhatod, nem-e rokonod az illető? Nem-e érsz rá most?⁷ A műben már helyesen szerepelnek az -e kérdő partikulák, például: „Hah, szemtelen! nem szült-e az anyag, / Hol volt köröd, hol volt erőd előbb?” „Hallgasd csak, Ádám, óh, mondd, *érted-é* / E kis bohó szerelmes énekét?”

Szóhasználati, stiláris javítás a következő: Az eredeti kéziratban Madách több ízben is öregnek nevezi az Urat. Arany megjegyzése: „Az öreg nagyon goethés, mephistós. – Nem lehetne mindenütt más címet adni. Bornírt ember ilyesekből ordítja az utánzás vádját.” Egy másik javítás az egyes szám első személyű birtokos személyrag használatát kifogásolja:

„Dicsőség a magasban istenemnek.” Ez *em* nagyon személyes, erőlteti a hangot: s a mérték miatt látszik betoldva lenni – jegyezte meg Arany. A műben így szerepel: „Dicsőség a magasban Istenünknek, / Dicsérje őt a föld és a nagy ég...” A következő javításában Arany egy jelző használatát kifogásolta: „dőre szikra – a dőre csak hézagpótló epithetonnak tetszik. »szik-ra« és »világa« képtelen rossz rím, egyikben i-a hangzók, másikban á-a.” A javaslata ez változtatásokkal volt: „Azt hinnéd, egy <messze> [majd:] <égi> [végül:] gyöngé lámpa.” A műben így szerepel: „Azt hinnéd, egy gyöngé lámpa, / S mégis millió teremtés / Mérhetetlen nagy világa.”

Az egyik legjelentősebb javítása a következő közismert sorokban történt. Eredetileg így írta le Madách: „Be van befejezve a nagy mű, igen / S úgy összevág minden, hogy azt hiszem / Év-millióig szépen elforog / Mig egy kerékforgás újítani kell.” Arany megjegyzése: „E sorokban az azt hiszem, kissé furcsa: de az egész négy sor mesteremberes önelégültsége is komikai színben tűnik fel. Annyival inkább, mert a darab elején van, s első szava istennek. Nem lehetne majesteticusabb hangúval cserélni föl?” A közismert végleges változat az alábbi: „Be van fejezve a nagy mű, igen. / A gép forog, az alkotó pihen. / Évmillióig eljár tengelyén, / Mig egy kerékfogát újítani kell.”

Összességében elmondhatjuk, hogy a javítások nyilvánvalóan jót tettek a műnek, és ez nem kérdőjelezi meg a drámai költemény szerzőségét. Ugyanakkor Arany rendkívül tapintatos volt író társára iránt: „Ha módosításaim nem tetszenének, vagy ha általában semmit sem akarnál is módosítani (kivéve néhol a helyesírást, mert azt mindenesetre kell), azt is írd meg. A munka megjelenésére ez nem akadály; csupán éretted ajánlot-tam változtatást.”⁸

⁷ É. KISS KATALIN: Anyanyelvünk állapotáról. Budapest. 2004. Osiris Kiadó, 17–22.

⁸ <http://madach.mtak.hu/hu/01.htm> (Letöltés: 2023. 09. 02.)

151. 1. l.

180° Szin.

"Dicsőség a magasban istenneknek." Ez ern nagyon szerényes, erőt,
 teszi a hangot: s a mérték miatt, látható betűvel
 lenni.

"Részünk csak az arany" s alább:

"Fényben ily vöröly négy." Ellenmondással találkozik, ha
 csak úgy nem veszi, hogy az arany négy a fényben, de,
 het talán így is.

"Imáituk il a negyben kezdix, hogy" Ez a hogy kiváló fegy
nyem lyraban, sovégen er rok. Nem lehetne feje,
 ni rája?

"Be, van fejére a nagy mű, igen
 s így vöröly minden, hogy arany kiszem
 Er mülölkés vöröly elvrög

"Nag egy ököl fogás il ami kell." E sorokban az arany
kiszem, kisze fejere: de az egész négy sor meszer
 emberes önalkülése is konstai szinben tünet
 fet. Arany val inkább, mert a szab elje is van, s el,
 só pava istennek. Nem lehetne majestatisusabb hagyás,
 val cselén föl? Rain oly hatást is elje, hogy,
 feltreletem a művet s csak fényben Pat fügy erőre
nettrem megint el.

"Suorák" (vöröly helyen). Szférák, vagy sphaerák (sphaera = gömb)
 "döre szikra" — a döre csak hexagvöl episthet mozak ket
szik, "szikra" s világos" kepreken raja rém. Egyik,
ben is hangrót, száz kban a — a.

Arany János javítási javaslatjai az első színhez